

EL CAMÍ DE LA LLIBERTAT: UN PROJECTE CULTURAL TRANSFRONTERER

Resum

Darrerament, i encoratjats pel recolzament de la Unió Europea, s'estan impulsant diversos convenis de cooperació transfronterera entre municipis d'una i altra banda dels Pirineus. Aquests ajuts permeten abordar interessants iniciatives per tal de donar a conèixer la interterritorialitat de moltes de les manifestacions artístiques, culturals, comercials o fins i tot de les conductes humanes que van esdevenir-se al voltant d'aquest territori que hom anomena frontera, els habitants del qual, malgrat la funció com a línia separadora que té la frontera, han mantingut de forma secular uns importants lligams.

Sota l'aixopluc d'un d'aquests convenis, els ajuntaments de Sort (Pallars Sobirà) i Saint-Girons (Ariège) impulsen un innovador projecte per tal recuperar i perpetuar el record del que varen representar les evasions protagonitzades a través de les muntanyes pirinenques per tots aquells que fugien de la barbàrie nazi durant els anys de la Segona Guerra Mundial. Es tracta d'un episodi escassament conegut al vessant català, per la qual cosa la creació en l'antiga presó de partit judicial de Sort d'un museu dedicat a les evasions i als seus protagonistes esdevindrà una excel·lent oportunitat per recuperar i perpetuar la memòria de tots aquells que lluitaren per la llibertat.

Aquest museu es complementarà amb l'adequació de l'entorn urbanístic de la plaça de Sant Eloi on està situat, amb la creació d'un museu de similars característiques a la capital de l'Arieja i amb la recuperació i arranament dels camins que van permetre que milers de persones fugissin cap a Espanya. Uns camins que, no cal oblidar-ho, poc temps abans, durant la Guerra Civil, havien servit perquè ciutadans espanyols cerquessin refugi en territori francès.

Abstract

Lately, several agreements between boroughs from one and other side of the Pyrenees are promoted and encouraged by the European Union. These aids help undertaking interesting initiatives in order to promote the interterritoriality of many of the artistic, cultural and commercial demonstrations or even of the human conducts that happened around this territory called "frontier", where, in spite of its function as a separating line, its inhabitants have kept important links during the centuries.

Josep Calvet Bellera

Under the cover of one of these agreements, the boroughs of Sort (Pallars Sobirà) and Saint-Girons (Ariège) promote an innovative project for regaining and perpetuating the memory of people who took part in the evasions through the Pyrenees Mountains escaping from the nazi cruelty during the years of the Second World War. This is not a well-known episode on the catalan side, therefore the creation of a museum dedicated to these evasions and its figures in the old prison of Sort will be an excellent opportunity for recovering and perpetuating the memory of those who fought for freedom.

This museum will be complemented by the arrangement of the urban plan of Sant Eloi square, where it is situated; by the creation of a museum of similar features in the Ariège capital and by the recovering and the arrangement of the roads that allowed thousands of people to escape to Spain. Roads that, some years before, during the Spanish Civil War, were used by Spanish citizens, looking for refuge in French territory.

Aquest article té com a objectiu presentar el projecte que impulsa l'Ajuntament de Sort per tal de convertir l'antiga presó de partit judicial en un museu dedicat a les evasions protagonitzades pels milers d'estrangers que hi ingressaren durant els anys de la Segona Guerra Mundial. A més del vessant cultural i de recuperació de la memòria històrica, el projecte compta amb dos elements significatius. En primer lloc, el fet que els refugiats provenien de França permet l'agermanament i la interrelació amb d'altres iniciatives que es porten a terme des de fa una bona colla d'anys a l'Estat francès. En segon lloc, cal remarcar que la part històrica es completa amb una actuació més global que inclou la rehabilitació de l'edifici on s'ubicava la presó i l'adequació urbanística del seu entorn.

1. La frontera pirinenca, un territori de connexió i intercanvi

Els territoris fronterers d'un i d'altre costat dels Pirineus han tingut, des de sempre, una intensa relació i els seus habitants han anat a una i altra banda en funció de les seves circumstàncies personals o bé de les diverses situacions econòmiques, ocupacionals o bèl·liques que s'esdevinguessin a cada Estat...

Tenim un aclaridor exemple d'aquest fet en el contacte existent entre els veïns de la comarca del Pallars Sobirà i els dels departaments francesos propers (Alta Garona i Ariège) i del Principat d'Andorra. Els camins de muntanya, prescindint dels límits establerts, han estat sempre rutes de comunicació entre aquests Estats. En època de pau, els passos pirinencs foren la senda natural per anar a treballar a França; tant a la verema com per formar-se en els més diversos oficis. En períodes de guerra, concretament durant la Primera Guerra Mundial, esdevingueren l'itinerari que la gent de l'Ariège utilitzà per tal d'abastir-se de productes de primera necessitat al Pallars. Durant la Guerra Civil espanyola i la immediata postguerra fou quan adquiriren el seu major protagonisme. Inicialment foren l'escenari del pas d'aquells

que fugien del règim republicà: perseguits (religiosos que volien amagar-se dels escamots d'incontrolats), gent d'ideologia conservadora que es passaven al bàndol franquista a Sant Sebastià, ciutadans que fugien per a no ser mobilitzats... Quan les tropes del general Franco eren a punt de guanyar la frontera i la derrota republicana constituïa un fet inqüestionable, es produí un èxode massiu d'aquells que, derrotats i perseguits, s'endinsaven en territori francès. En finalitzar la contesa, l'escenari i les rutes no varien però sí que són diferents els protagonistes i les motivacions que els porten a abandonar la seva terra. De tota manera, es dona una sensible diferència: si durant la guerra el trànsit fronterer més intens es produïa de sortida d'Espanya, ara té lloc un constant pas de persones en els dos sentits. L'esclat de la Segona Guerra Mundial farà que des del mateix any 1939 arribin a Espanya els primers refugiats que fugien dels nazis o volien evitar ser mobilitzats pel seu respectiu exèrcit.

Imatge actual del que fou la presó de partit judicial de Sort, on estigueren detinguts els prop de 3.000 refugiats estrangers durant els anys de la Segona Guerra Mundial.

La vila de Sort, com a cap de partit judicial, era la destinació dels detinguts al Pallars Sobirà i de bona part dels que havien estat capturats a la Val d'Aran. La seva petita presó, normalment ocupada per lladregots que havien protagonitzat delictes menors sovint motivats per l'extrema misèria del moment, viurà durant el primer lustre dels anys quaranta una autèntica saturació per l'estada dels estrangers que s'hi amuntegaven en el que era la primera etapa del seu llarg i dur periple per Espanya.¹

2. L'arribada d'evadits a Espanya: un capítol poc conegut de la Segona Guerra Mundial²

L'esclat de la Segona Guerra Mundial féu que els Pirineus adquirissin un accentuat protagonisme, ja que els seus esdeveniments bèl·lics (els ràpids avanços de les tropes alemanyes que culminaran amb l'ocupació de França) motivaren que un nombrós contingent de persones intentés assolir un destí segur creuant la serralada pirinenca. El Pallars Sobirà visqué amb intensitat aquest flux de refugiats del qual es poden establir tres etapes ben delimitades cronològicament:

1. 1939-novembre del 1942. Tot i que només d'iniciar-se la guerra començaren a arribar els primers estrangers (francesos que fugien en ser mobilitzats, gairebé tots habitants dels departaments del sud que cercaven un lloc de treball a Espanya, i jueus de països ocupats pels alemanys), el volum de detencions fou escàs.
2. Novembre del 1942-agost del 1944. Els alemanys ocuparen la França lliure a primers de novembre del 1942, i s'establiren a les localitats confrontants amb Espanya el dia 11. Immediatament, s'advertiren les terribles conseqüències d'aquesta situació:
  - Pànic entre la població del sud de França. Els nois en edat militar optaren per fugir cap a Espanya per tal d'incorporar-se a l'exèrcit aliat que s'organitzava al nord d'Àfrica. A més, els alemanys disposaren que els joves sense feina fixa fossin deportats per a treballar en la indústria de guerra del Reich, fet que provocà un augment de les evasions.
  - Les autoritats de Vichy iniciaren la deportació als camps d'extermini alemanys dels milers de jueus que havien estat traslladats des de diversos punts del país a localitats del sud. El terror féu que els jueus intentessin, de totes les formes possibles, passar a Espanya.

En conseqüència, el nombre de refugiats que penetrà al Pallars Sobirà augmentà espectacularment (401 arrestats entre novembre i desembre del 1942). Malgrat la neu que cobria la totalitat de passos, els estrangers s'aventuraren a realitzar un trajecte que podia convertir-se en un veritable malson. L'any 1943 foren capturades 1.677 persones, i 544 des del gener fins a l'agost del 1944.

Com a mostra de la importància que assolí el pas fronterer, podem oferir les següents xifres sobre els detinguts a la comarca del Pallars Sobirà.

Nacionalitat dels traslladats a la presó de Sort. 1939-1944³

País	Nombre de detinguts
Alemanya	12
Gran Bretanya	101
Bèlgica	100
Canadà	408
Estats Units	173
França	1.286
Holanda	185
Itàlia	12
Polònia	235
Rússia	13
Altres i no especificats	138
Total	2.663

Per nacionalitats sobresurten els francesos amb, gairebé, la meitat del total de detinguts. De la resta, cal destacar que la major part de canadencs eren, en realitat, francesos que es feien passar per quebequesos i, així, evitaven una possible expulsió. Molts dels belgues, holandesos, russos i alemanys són persones de raça jueva. Entre els britànics i els nord-americans trobem els membres de l'exèrcit de l'aire aliat que, un cop abatuda la seva aeronau al front de batalla, cercaven reincorporar-se als combats des d'Anglaterra.

Placa commemorativa col·locada al recorregut del Camí de la Llibertat en homenatge als refugiats i als passadors que van ajudar-los a arribar a Espanya.

3. Agost del 1944-1946. L'alliberament del sud de França, a finals d'agost del 1944, significà l'aturada del pas de refugiats aliats i l'arribada dels primers evadits dels països de l'Eix. Prop de 500 guardes de frontera alemanys s'endinsaren a Espanya per evitar caure en mans dels maquis. Concentrats a Les (Val d'Aran), foren conduïts a Cervera després d'una breu escala a Sort. En el decurs dels anys 1945 i 1946 continuaren passant, esporàdicament, alemanys i italians que fugien dels camps de concentració francesos i que pretenien trobar protecció a l'Espanya franquista.

Hom calcula que durant els anys de la Segona Guerra Mundial al voltant de 60.000 persones aconseguiren arribar a Espanya travessant a peu els Pirineus. El tracte rebut per part del règim de Franco fou desigual, en funció del moment i de la seva nacionalitat. Hauran de recórrer presons, camps de concentració i centres d'acollida abans de deixar el país i poder aconseguir la tan anhelada llibertat.

3. Gestació del projecte de recuperació de la memòria històrica sobre el pas de refugiats per Sort

La presència d'aquests estrangers ha restat pràcticament inadvertida pels habitants de Sort. Tot i l'estada perllongada d'un contingent important de refugiats, a penes se'n conserva un record difús. La presó, per la seva banda, deixà de prestar aquest servei coincidint amb la supressió del partit judicial l'any 1967, la qual cosa ha afavorit, si més no, la desmemòria.

L'Ajuntament, sensible a la recuperació de la memòria i conscient de la necessitat de donar a conèixer el protagonisme que assolí la vila de Sort en l'evasió de tants i tants ciutadans que fugien dels nazis, es plantejà endegar un projecte que combinés el vessant històric amb la rehabilitació de la presó i del seu entorn urbanístic. Així, es considerà primordial encetar dues línies d'actuació:

- a. Recuperació del patrimoni monumental que inclou l'edifici que albergava la presó i la zona adjacent de la plaça de Sant Eloi.
- b. Investigació dels esdeveniments, tot impulsant la reconstrucció del camí seguit per aquests evadits i la seva estada a Sort.

A l'hora de definir el projecte, s'aprofità el protagonisme compartit que mantenien en aquest episodi el Pallars Sobirà i França. Cal no oblidar que el punt de partida dels refugiats eren els departaments francesos de l'Alta Garona i l'Ariège, i el d'arribada, la presó de Sort. A l'Ariège, a més de la tasca institucional, es compta amb el treball de la iniciativa popular canalitzada a través de l'associació Le Chemin de la Liberté que impulsa diverses propostes encaminades a la recuperació de la memòria a través del que hom anomena turisme històric (senyalització i recuperació de camins, instal·lació d'esteles commemoratives en llocs d'especial significació...).

Coneixedors d'aquesta feina de molts anys, Sort decidí unir els seus esforços amb l'Ajuntament de Saint-Girons per tal de concretar un projecte comú amb el qual optar als ajuts europeus presentant una proposta que compartís objectius i que tingués una continuïtat per tal d'oferir una visió conjunta i, a la vegada, complementària del fenomen.

Així, l'any 2001 se signà el conveni de cooperació transfronterera en el marc legal del tractat de Baiona rubricat el 10 de març del 1995 entre Espanya i França per a la promoció de les zones veïnes d'ambdós països sobre la base del Conveni Marc europeu de 21 de maig del 1985. Arran d'aquest document es constituí un grup de treball com a òrgan comú amb capacitat per a estudiar qüestions d'interès mutu i formular als dos alcaldes proposicions de cooperació. Com a primera acció es redactà un projecte que sota el títol d'*El Camí de la Llibertat. La frontera dels Pirineus 1936-1945* cercà els ajuts de la Comunitat Europea corresponents a les iniciatives comunitàries Cultura i INTERREG-III.

Cartell indicatiu de la ruta del Camí de la Llibertat, un dels itineraris recuperats pel Consell Comarcal del Pallars Sobirà com a ruta excursionista i que segueix el mateix recorregut que utilitzaren els refugiats.

4. Actuacions portades a terme

Paral·lelament a la presentació del projecte, i un cop aquest va merèixer l'ajut del programa INTERREG-III s'han endegat tot un seguit d'actuacions:

a. Recerca històrica

Les accions dutes a terme per documentar la recerca i donar rigor científic al projecte han estat:

- (2000) Elaboració del treball de recerca *La presó de Sort durant els anys de la segona guerra mundial, 1939-1945*. Es tracta d'un treball de camp on es va contactar amb habitants de Sort perquè aportessin els seus testimonis i records sobre l'estada dels refugiats estrangers. Aquesta tasca va permetre recuperar diversos episodis del moment i també documents i objectes que veïns de la localitat havien bescanviat amb algun dels evadits.
- (2000-2004) Recerca documental en arxius. S'ha acudit als arxius dels organismes encarregats de la detenció, acollida i posterior repatriació dels capturats. A l'Arxiu Històric Provincial de Lleida trobem la documentació relativa a la vigilància fronterera i al tractament atorgat als detinguts a les comarques lleidatanes. Els fons del Ministeri de l'Exèrcit es poden consultar a l'Archivo General Militar de Ávila, i la documentació sobre els que van ser ingressats al camp de concentració de Miranda de Ebro, a l'Archivo General Militar de Guadalajara. La correspondència entre les ambaixades i les autoritats espanyoles pot seguir-se a l'Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores.
- (2000-2004) Identificació dels refugiats que foren internats a Sort. A partir del registre de presoners s'ha pres contacte amb diferents associacions d'evadits internats a Espanya de països com França, Bèlgica, Holanda, Gran Bretanya i Estats Units per tal de conèixer el testimoni i la trajectòria d'aquells que van passar per Sort. Aquesta mateixa gestió s'ha efectuat a través de les seves respectives representacions diplomàtiques a Espanya.

b. Rehabilitació de l'edifici

- (2004) Rehabilitació de la presó. S'ha rehabilitat l'interior de l'edifici de la presó, i s'ha netejat i restaurat unes pintures murals. Tanmateix, s'ha procedit al condicionament de l'exterior i s'ha tornat a instal·lar la reixa que envoltava la façana per tal d'integrar tot aquest immoble en la plaça adjacent que també està en procés d'adequació.

c. Difusió

Per tal de projectar aquest episodi històric i les propostes de futur s'ha endegat una tasca de difusió que inclou:

- (2003) Elaboració d'un audiovisual. S'ha elaborat un documental que sota el títol d'*El Camí de la Llibertat* recrea el pas per Espanya d'un grup de refugiats.⁴
- (2004) Celebració d'una jornada cultural per tal de presentar el projecte i donar a conèixer l'estat de diverses investigacions que es desenvolupen amb relació a les evasions. Es va comptar amb la presència d'especialistes en museologia que van aportar la seva visió de com hauria de plasmar-se una iniciativa d'aquestes característiques.⁵

d. Senyalització de camins

Primeres actuacions al territori:

- (2002) Seguint la tasca iniciada al departament de l'Arièja per l'associació Le Chemin de la Liberté, el Consell Comarcal del Pallars Sobirà ha procedit a abalisar i senyalar amb rètols un dels camins d'entrada de persones a través dels colls d'Aulà, Clavera i Salau. Amb el nom genèric de Camins de Llibertat s'ha volgut homenatjar tots aquells que utilitzaren aquesta ruta per escapar-se de l'Europa ocupada.⁶

5. Perspectives de futur: la creació del museu El Camí de la Llibertat

Actualment s'està treballant en l'elaboració del projecte museològic que ha de permetre la creació del museu que portarà per nom El Camí de la Llibertat. A més de les instal·lacions de la capella que s'havia habilitat com a presó es disposarà d'una sala a l'antic castell dels comtes dels Pallars que actualment està en fase de remodelació.

Fruit de l'interès de l'Ajuntament de Sort per involucrar el món universitari en el disseny i gestió d'aquesta iniciativa, el 23 de maig del 2005 va signar-se un conveni amb la Universitat de Lleida perquè el Servei d'Història, Documentació i Patrimoni del seu Departament d'Història assumeixi la direcció del projecte museològic. Un equip de professionals dirigit per la professora Conxita Mir i constituït per historiadors i museòlegs ha començat a treballar en el projecte.

Paral·lelament es dissenya una pàgina web per tal de donar a conèixer la proposta i facilitar una difusió arreu que pugui permetre, igualment, l'aportació de nous testimonis.

Notes

- 1 De Sort eren traslladats a Lleida. Només interessaven a les autoritats espanyoles els presoners en edat militar (entre els 18 i els 40 anys), que eren conduïts al camp de concentració de Miranda de Ebro (Burgos). La resta eren transferits a balnearis o restaven en llibertat, cas en què se'ls portava a Barcelona, on esperaven la seva sortida del país. Els militars de graduació gaudiren d'un tractament especial i anaren als establiments termals d'Alhama de Aragón i Jaraba (Saragossa), on es mantingueren en un règim de llibertat vigilada.
- 2 L'autor del present article està realitzant la seva tesi doctoral sobre aquest tema, del qual s'han avançat les primeres conclusions en diversos articles, alguns de caire general, i d'altres acotats territorialment: "Fugida i presó. Testimonis de l'estada d'estrangers a centres penitenciaris espanyols durant la II Guerra Mundial", a *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*, Barcelona, Crítica, (2003), p. 545-559; "Cárceles, hospicios y balnearios. La estancia en España de niños y mujeres durante los años de la segunda guerra mundial", a *V Congreso de Historiadores del Franquismo*, Albacete, (2003); "Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pel Pallars Sobirà durant la Segona Guerra Mundial", a *Àrnica*, núm. 58, (2003), p. 57-63; "Les evasions à travers de les vallées du Garbet (Ariège) et de Cardós (Pallars Sobirà) pendant la 2ème Guerre Mondiale", a *La Mémoire du Garbet*, núm. 25, (2003), p. 10-18; "Des de l'Alt Empordà a la llibertat. El pas de refugiats estrangers durant els anys de la segona guerra mundial", a *Anuari d'Estudis Empordanesos*, núm. 37 (2004), p. 151-185.
- 3 Xifres obtingudes després de buidar el registre de presoners de la presó de Sort i diversa documentació conservada en arxius espanyols.
- 4 Enregistrat el 2003 amb realització de Manel Dalmau i guió de Josep Calvet i Manel Gimeno.
- 5 Celebrada el 10 de setembre de 2004, hi van intervenir els historiadors Conxita Mir, Manel Gimeno, Luisa Martínez-Colom i Josep Calvet, i l'antropòloga Montserrat Iniesta.
- 6 Pot seguir-se la seva ressenya a: *A peu pel Pallars Sobirà*, Volum I, Arola Editors, p. 150-159.